

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

MAHMUDOVA GÜLNUR YAQUB QIZI

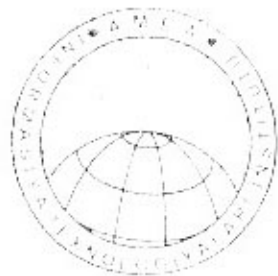
ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ SİNONİMİYA

10.02.12 – Sami dilləri

**Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2005

19.10.05

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universiteti Şərqsünashq fakültəsinin Ərəb filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

- AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor **V.M.Məmmədaliyev**

Rəsmi opponətlər:

- Filologiya elmləri doktoru, professor **M.M.Pənəhi**

- Filologiya elmləri namizədi, dosent **M.İ.Qarazadə**

Aparıcı müəssisə: AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünashq İnstitutu

Müdəfiə « 18 » « noyabr » 2005-ci il saat « 14 » - də Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 8 iyun 2005-ci il tarixli 114 sayılı əmri ilə AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda yaradılmış birdəfəlik ixtisaslaşdırılmış müdəfiə şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: 370001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi, 8.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın əsaslı kitabxanasında tanış olmaq olar. Ünvan: Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 31.

Avtoreferat « 17 » « oktyabr » 2005-ci ildə göndərilmişdir.

İxtisaslaşdırılmış
Şurasının elmi katibi, f.e.n.

M.G. Payızov

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə müstəqil Azərbaycan Respublikasında ərəbşünaslığın inkişafı qarşısında yeni perspektivlər açılmışdır. Qloballaşan dünyada ölkəmizin dünya birliyinə inteqrasiyası getdikcə güclənməkdədir. Azərbaycanın islam dünyası ilə, o cümlədən də ərəb ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri durmadan genişlənir. Ərəb dövlətləri müstəqil Azərbaycana iqtisadi inkişafın müxtəlif sahələrində güclü dəstək verir, Ermənistan - Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı beynəlxalq müzakirələrdə ölkəmizi müdafiə edir. Bütün bunlar Azərbaycanın ərəb ölkələri ilə qədim ənənələrə malik olan tarixi əlaqələrinin dirçəlişinə və inkişafına güclü təkan verir, ölkəmizdə ərəb dünyasına olan marağı daha da artırır. Bütün bunlar, öz növbəsində, ölkəmizdə ərəbşünaslığın inkişafı qarşısında yeni imkanlar açır. Müasir mərhələdə Azərbaycanda ərəb dilinin öyrənilməsinə marağın günü - gündən artmaqdadır. Bu baxımdan müasir Azərbaycan ərəbşünaslığında ərəb dilçiliyinin, habelə leksikologiyasının bir çox məsələləri kimi, ərəb ədəbi dilində sinonimiya probleminin araşdırılması da mühüm aktuallıq kəsb edir. Bu problemin öyrənilməsi fikrimizcə, ancaq elmi - akademik baxımdan deyil, Azərbaycanın ərəb dövlətləri ilə genişlənməkdə olan iqtisadi - siyasi və mədəni əlaqələrinin daha da tərəqqisi baxımından da xüsusi aktuallığa malikdir.

Problemin araşdırılma dərəcəsi. Müasir Azərbaycan ərəbşünaslığı formalaşmağa başladığı dövrdən indiyədək ərəb ölkələrinin tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyatı, Şərq və o cümlədən ərəb fəlsəfəsi, Qurani-Kərim və onunla bağlı müxtəlif elm sahələrində olduğu kimi ərəb ədəbiyyatı və ərəb ədəbi dilinin tədqiq olunması sahəsində də böyük uğurlar qazanmışdır. Müasir Azərbaycan ərəbşünaslığında ərəb dilinin tədqiq olunması ərəbşünaslığın başqa sahələri ilə müqayisədə aparıcı mövqelərdən birinə yüksəlmişdir.

Diqqətə layiq haldır ki, müasir Azərbaycan ərəbşünaslığının ərəb dilinin tədqiqi sahəsindəki nailiyyətləri təsadüfi xarakter daşmayıb, özünü güclü elmi bir ənənənin davamı kimi biruzə verir. Belə bir cəhət də qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan xalqının ərəb dilini öyrənməyə olan marağı xalqımızın islam dinini qəbul etməsindən sonra bu dildə nazil olan Qurani-Kərimi oxumağa və onu daha dərinlən dərk etməyə can atması ilə bağlı olaraq daha da artmışdır.

Azərbaycan xalqının ərəb dilini öyrənmək üçün göstərdiyi bu güclü meyl «bütün müsəlman ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da

onun tez bir zamanda yayılmasına səbəb oldu»¹. Çox keçmədi ki, Azərbaycanın alim və yazıçıları ərəb dilini dərinlən mənimsəyərək onu öz ana dilləri kimi mükəmməl şəkildə öyrənib bu dildə özlərinin şah əsərlərini yaratmağa müvəffəq oldular. Yaxın və Orta Şərğ dövlətlərinin tarixinə nəzər salsaq görürük ki, məhz bu dövrdə, özü də çox qısa bir zaman kəsiyində, Suriya və İraq ərazisində aşşur (assur) və yunan dillərini, İranda fars dilini, Misirdə yunan və qıbtı dillərini, Şimali Afrikada latın dilini sıxışdırmağa müvəffəq olan ərəb dili bu ölkələrin xalqlarının əsas ünsiyyət vasitələrindən birinə və onların mədəni nailiyyətlərinin ifadəsi olan elm dilinə çevrilmişdi².

Şərğ mədəniyyəti və müsəlman ölkələri tarixini dərinlən araşdırmış görkəmli alman alimi Q.E.Fon Qrünebaum bununla bağlı olaraq yazırdı ki, islam dünyasında dini, filoloji və təbiət elmləri sahəsində IX əsrin sonuna qədər ərəb dili ilə ifadə edilməyən heç bir şey islam mədəniyyəti tərəfindən qəbul olunmurdu³. Maraqlı burasıdır ki, Ərəb xilafətinin IX əsrdən başlayaraq tənəzzülə uğraması, onun ayrı-ayrı dövlət və əmirliklərə parçalanması belə ərəb dilinin bir elm dili kimi əhəmiyyətini əsla azaltmadı. Bu dil özünün «rəsmi dövlət dili statusunu» dəyişərək onu «islam mədəniyyətinin elm dili» statusu ilə əvəzlədi. Başqa sözlə, latın dilinin orta əsrlərdə Qərbi Avropada oynadığı rolu, ərəb dili Şərqdə, bir növ, islam mədəniyyətinin beynəlxalq elm dili timsalında oynamışdır.

Yeri gəlmişkən, islam mədəniyyətindən bəhs edərkən məşhur şərqsünas, akademik İ.Y.Kraçkovski, bizcə, tamamilə haqlı olaraq qeyd edir ki, islam mədəniyyəti təkcə ərəblər tərəfindən deyil, həm də, islam dünyasına daxil olan bütün digər xalqların nümayəndələri tərəfindən yaradılmışdır⁴.

Məhz bu baxımdan, inkar olunmaz həqiqətdir ki, orta əsrlərdə ərəbdilli mədəniyyətin mühüm tərkib hissələrindən biri olan ərəb dilçiliyi istiqamətində Azərbaycan alimləri də mühüm uğurlar qazanmış və bu sahənin inkişaf edərək müstəqil bir tədqiqat sahəsi kimi təşəkkül tapmasında fəal iştirak etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ orta

¹ Nağısoylu M. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sələfi. Bakı, Elm, 2000, s. 7.

² Агаева Н.А. Азербайджанские языковеды Средневековья. Баку, Элм, 1990, с. 5.

³ Грюнебаум Г.Э. Основные черты арабо-мусульманской культуры. Москва, Наука, 1964, с. 64.

⁴ Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Т.2, М.-Л., Наука, 1956, с. 152.

əslərdə əsas Məhəmməd ibn Məraği, Xətib Təbrizi, Əbu Məhəmməd əl-Vərəndi, Səfiəddin əl-Urməvi, Mahmud əl-Arrani, Məhəmməd əl-Bərdəi, Mahmud əz-Zəncani, Məhəmməd bin Əhməd əl-Xuvəyyi, İzzəddin əz-Zəncani, Məhəmməd əl-Təbrizi əl-Qarabaği, İbrahim əş-Şəkəvi əl-Əraşi, Hubeys ət-Tiflisi, Sədəddin Sədullah əl-Bərdəi, Cəmaləddin Məhəmməd əl-Ərdəbili, Məhəmməd ibn Zeyd əl-Bərdən, Əbu Bəkr əl-Maraği⁵, Əbu-l-Qasim əl-Xuvəyyi, Məsud İbn İsmail əs-Səlmasi, Məhəmməd İbn Cəfər İbn əl-Məraği əl-Həmədani, Mir Əbu-l-Fəth əl-Ərdəbili əl-İraqi, əl-Qəzvini, əl-Bərzəci və başqaları⁶ tərəfindən qoyulmuş bu ənənə bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikasının ərəbşünasları tərəfindən uğurla davam etdirilməkdədir.

Bu baxımdan dövrümüzün görkəmli şərqşünası V.Məmmədəliyevin elmi yaradıcılığını, tanınmış dilçi alimlər Ə.Məmmədov, M.Pənahi, A.Zahidi, M.Adilov, İ.Şəms, M.Qarayev, Z.Hüseynov, X.əl-Abbəsi, L.Orucova, Z.Rüstəмова, N.Əfəndiyeva, L.Rəzzaqova, N.Məmmədov, S.Süleymanov və başqa ərəbşünasların tədqiqatlarını nümunə göstərmək olar.

Beləliklə, bu gün cəsarətlə deyə bilərik ki, müasir Azərbaycan ərəbşünaslığında, o cümlədən dilçiliyində, tədqiq olunan hər hansı bir yeni məsələ ilk növbədə güclü tarixi ənənənin davamı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Digər tərəfdən, bu gün ərəb dilçiliyi sahəsində aparılan elmi tədqiqatlar müasir Azərbaycan ərəbşünaslığının xalqımızın istiqlaliyyət əldə etməsindən sonra yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması baxımından da böyük aktuallıq kəsb edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası ilə bir sıra ərəb dövlətləri arasında elmi və mədəni əməkdaşlıq sahəsində bağlanmış müqavilələr Azərbaycan ərəbşünasları qarşısında yeni vəzifələr qoyur və indiyə qədər araşdırılmamış bir çox mövzuların tədqiqini daha da aktuallaşdırır.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan ərəbşünaslığında ərəb ədəbi dilinin leksikologiyasının mühüm problemlərindən sayılan və sinonimlik problemi ilə bilavasitə bağlı olan neologizmlər⁷, substantivləşmiş sifətlər⁸, fel bəblərində sinonimlik⁹,

⁵ Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. Bakı, Maarif, 1985, s. 244

⁶ Агаева Н.А. Азербайджанские языковеды Средневековья. Баку, ЭЛМ, 1990, с. 21-28.

⁷ Мамсдалиев В.М. Основные пути образования неологизмов в современном арабском литературном языке. -В сб. Лексика языков народов Ближнего и Среднего Востока. Баку, АГУ, 1983, с.15-19.

Qurani – Kərim¹⁰ və ayrı-ayrı mənbələrdə¹¹ bir sıra leksikoloji məsələlər müəyyən qədər araşdırılsa da, dilin bu qatının əsas sahələrindən olan sinonimlik məsələsi indiyədək xüsusi olaraq araşdırılmamış, müstəqil tədqiqat obyektini olmamışdır.

Göründüyü kimi, ərəb ədəbi dilində sinonimiya mövzusu bu dissertasiya işində müstəqil tədqiqat obyektini kimi Azərbaycan ərəbşünaslığında ilk dəfə qələmə alınır. Beləliklə, Azərbaycan ərəbşünaslığında ərəb ədəbi dilində sinonimiya probleminin indiyədək müstəqil tədqiqat obyektini olmaması bir tərəfdən mövzunun aktuallığına dəlalət etsə də, digər tərəfdən tədqiqatçının qarşısında bu məsələnin tədqiq olunması prosesində hələ araşdırılmamış olduqca çox, yeri gəldikdə isə bir-birinə zidd olan orta əsr ərəb məxəzlərindən düzgün yararlanmaq kimi çətin vəzifələr qoyur.

Məsələ burasındadır ki, bu mövzudan bilavasitə və ya dolayısı ilə bəhs edən ərəb qaynaqlarının sayı olduqca çoxdur. Doktor Fəthullah Saleh Əli əl-Misirinin təbiri ilə desək, «elə bir orta əsr dilçisi tapmaq olmaz ki, sinonim məsələsinə bu və ya digər səpkidə toxunmamış olsun»¹². Daha bir görkəmli Misir alimi Əli əl-Carimin qənaətinə görə isə, sinonimiya problemi ilə təkcə dilçilər deyil, şairlər, ədəbiyyatşünaslar və hətta hüquqşünaslar da məşğul olmuş və zaman keçdikcə sinonimləri qəbul edənlərin və onu inkar edənlərin ayrı - ayrı dəstələri yaranmışdır¹³.

Belə bir cəhət də qeyd olunmalıdır ki, ədəbiyyatda bilavasitə sinonimiya məsələsinə ayrıca əsər həsr etmiş və eləcə də, bu təzahürün varlığını qəbul edən alimlər arasında əl-Əsməi, əl-Qasim bin Səllam, ibn əs-Sikkit, Əbdür-rəhman bin İsa əl-Həmədəni, ibn əl-Ənbari, Qüdəmə

⁸ Əhmədova R.Ə. Müasir ərəb ədəbi dilində sifətlərin substantivləşməsi.- Yaxın və Orta Şərqi xalqları dillərinin sintaksisi. Bakı, ADU, 1986, s. 70-73

⁹ Süleymanov S.S. Ərəb dilində sinonim fəllər. - Dil və ədəbiyyat, Elmi- nəzəri jurnal, 3(32), Bakı, 2001, s. 60- 63.

¹⁰ Шамс И.К. Вопрос синонимии и о синонимии в Коране.- В сб. Лексика языков народов Ближнего и Среднего Востока, Баку, АГУ, 1983, с.32-37.

¹¹ Эфендиева Н.К. Вопросы арабской лексикологии в труде Джалалялдинна ас-Суюти "аль- Музхир фи улуми- л- луга ва анваиха". АКД, Баку, 2000.

¹² الرّماني، أبو الحسن علي بن عيسى. الألفاظ المترادفة المتقاربة المعاني، تحقيق فتح الله صالح علي المصري، المنصورة، دار الوفاء، ١٩٩٢، ص. ٩.

¹³ الجارم علي، جارميات، بحوث ومقالات الشاعر والأديب والنحوي، القاهرة، دار الشروق، ١٩٩٢، ص. ٣٩.

bin Cəfər, Həməzə əl-İsfahani, ibn Xələveyh, ər-Rummani, ibn Cinni, ibn Sidə, əl-Firuzabadi və bu kimi başqa görkəmli orta əsr dilçilərinin adları çəkilir¹⁴. Leksikanın bu təzahürünün varlığını ümumiyyətlə inkar edən dilçi alimlərin sırasında isə İbn əl- Ərabi, əs-Sələb, ibn Fəris, Əbu Bəkr əl-Ənbari, ibn Durustəveyh, Əbu Hilal əl-Əskəri, ər-Racib əl-İsfahani, ibn Qüteybə və digər alimlərin adları qeyd olunur¹⁵.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu orta əsr dilçilərinin əsərlərinin əksəriyyəti dövrümüzədək gəlib çıxmamışdır. Bu alimlərin sinonimiyaya dair fikirləri Əbu-t-Tayyib əl-Luğavinin ərəb dilçiliyinin tarixinə və onun nümayəndələrinə həsr olunmuş «Məratib ən-Nəhviyyin» kitabı xarakterli əsərlərdə¹⁶ hifz olunub saxlanmışdır. Odur ki, elmi tədqiqat işinin gedişində həm bu tipli, həm də orta əsr alimlərindən olan ibn Sidənin «əl-Muxassas»¹⁷, ər-Rummaninin «əl-Əlfaz əl-mutəradifə əl-mutəqaribə-l-məani»¹⁸, əs-Səalibinin «Fiqhu-l-luğa və əsraru-l-arabiyyə»¹⁹ və ibn Fərisin «əs-Sahibi»²⁰ əsərləri kimi empirik material xarakterli qaynaqlardan istifadə olunmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, sinonimiya məsələsi müasir ərəb dilçilərinin də maraq dairəsindən kənar qalmamışdır. Ramazan Əbdü-t-Təvvab, Sübhi Saleh, İbrahim Ənis, Məhəmməd Mübarək, Əbdü-l-Vahid Əli Vafi, Hakim Məlik əz-Ziyadi, Mahmud Fəhmi Hicazi, Rafail Nəhlə və bu kimi görkəmli müasir dövr ərəb dilçiləri öz əsərlərində leksikanın bu bölməsinə böyük yer ayırmış və onlar orta əsr sələflərinin sinonimiya haqqındakı bəzən ziddiyyətli, bəzən də müəyyən mənada eyniyyət təşkil edən fikirlərini,

¹⁴ الرماني، أبو الحسن علي بن عيسى. الألفاظ المترادفة المتقاربة المعاني، تحقيق فتح الله صالح علي المصري، المنصورة، دار لوفاء، ١٩٩٢، ص. ١٠-١٢.

¹⁵ الزيلدي حاكم مالك. الترادف في اللغة، بغداد، منشورات وزارة الثقافة والأعلام، ١٩٨٠، ص. ٢٨ - ٢٤.

¹⁶ أبو الطيب اللغوي. مراتب النحويين، القاهرة، مكتبة نهضة مصر، ١٩٥٥، ١٢٥ ص.

¹⁷ ابن سيده. المخصص، في خمسة أجزاء، بيروت، دار إحياء التراث العربي، ج ١، ٣٢٩ ص. ج ٢، ٣٢٩ ص.

¹⁸ الرماني، أبو الحسن علي بن عيسى. الألفاظ المترادفة المتقاربة المعاني، تحقيق فتح الله صالح علي المصري، المنصورة، دار لوفاء، ١٩٩٢، ج ٥، ٣٤٤ ص.

¹⁹ الرماني، أبو منصور عبد الملك بن محمد. فقه اللغة وسر العربية، بيروت، دار الجيل، ١٩٩٨، ٦٠١ ص.

²⁰ أحمد بن فارس. الصحاحي في فقه اللغة، القاهرة، مكتبة نهضة مصر، ١٩١٠، ٧١٩ ص.

necə deyərlər, «saf-çürük etməyə çalışmış», onların qoyub getmiş olduqları zəngin empirik materialdan istifadə edərək sinonimiya bəhsini müasir dilçilik elminin əsasları baxımından işıqlandıрмаğa, daha doğrusu bu problemi tədqiq etməyə cəhd göstərmişlər.

Lakin adları yuxarıda qeyd olunan alimlər öz axtarışlarında bu leksik hadisəni ayrıca bir elmi problem kimi deyil, digər leksik - semantik təzahürlər ilə kompleks halında araşdırmışlar. Bu baxımdan, həm orta əsr, həm də müasir dövr ərəb dilçiləri arasında sinonimiya bəhsini ayrıca bir tədqiqat mövzusu kimi qələmə almış müəllif Hakim Malik əz-Ziyadi və onun bu sahədə yeganə əsəri olan «ət-Taraduf fi -l-luğa» kitabı istisnalıq təşkil edir.

Göründüyü kimi, sinonimiya problemi müasir ərəb dilçiliyində də kifayət qədər öyrənilməmiş bir məsələ olaraq qalır.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ərəb dilinin *lüğət fondunun məzmun və məna baxımından təsnif olunmuş söz qruplarından biri olan sinonimlər kateqoriyasını*²¹ tədqiq etmək, onların digər qruplarla fərqli cəhətlərinə aydınlıq gətirmək, bu vahidlərin yaranma yollarını araşdırmaq və onların dildə funksiyasını təyin etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün dissertasiya işində əsasən aşağıdakı məsələləri araşdırmaq nəzərdə tutulmuşdur.

- ümumi dilçilikdə, o cümlədən onun tərkib hissələrindən biri olan Azərbaycan dilçiliyində sinonimiya məsələsinin qoyuluşunu izləmək;

- qərb, həmçinin rus dilçilərinin sinonimiya məsələsinə münasibətlərini araşdırmaq və onların arasında mövcud olan fikir ayrılıqlarını nəzərdən keçirmək;

- ümumi dilçilikdə qəbul olunmuş sinonimiya növlərinin mahiyyətini açıb göstərmək;

- ərəb dilçiliyində sinonimiya məsələsinin qoyuluşu və onun inkişaf mərhələlərini izləmək;

- orta əsr ərəb dilçilərinin sinonimiya məsələsinə münasibətini araşdırmaq;

- sinonimiya məsələsinə münasibətlərinə görə orta əsr ərəb alimlərinin ayrı - ayrı qruplarının elmi fikirlərini izləmək və bu qrupların ən görkəmli nümayəndələrinin sinonimiyaya dair əsas müddəalarını araşdırmaq;

²¹ Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1992, s. 300.

- müasir ərəb dilçilərinin sinonimiya məsələsinə münasibətlərini, o cümlədən ziddiyyətli fikirlərini araşdırmaq;

- müasir ərəb dilçiliyində sinonimlər, onların məzmun və məna baxımından qəbul olunmuş digər söz kateqoriyaları (polisemiya və omonimiya) ilə əlaqəsini, onların oxşar və fərqli cəhətlərini araşdırmaq;

- ərəb ədəbi dilində sinonimlərin növlərini açıqlamaq və onların leksik və qrammatik (leksik və üslubi) mövqələrinin fərqlərini tədqiq etmək;

- ərəb ədəbi dilində sinonimlərin yaranma yollarına aydınlıq gətirmək və onları tarixi baxımdan mərhələləşdirmək;

Tədqiqatın metodu və mənbələri. Tədqiqat işində dilçilik elmində qəbul olunmuş ümumi və xüsusi tədqiqat metodlarının əksəriyyətindən istifadə olunmuşdur. Metod, ümumiyyətlə öz təbiəti etibarilə dinamik və çevik bir vasitə olduğundan burada hər hansı ayrıca bir metodun adını xüsusi olaraq qeyd etmək doğru olmazdı.

Əgər tədqiqat işinin bir bölümünün hazırlanmasında tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşsa, digər bir bölməsinin araşdırılmasında semantik-tipoloji, bir başqasında isə, xüsusilə sinonimlərin məna və məzmunca digər söz qrupları arasındakı yerinin müəyyən olunmasında sistemli analiz metoduna əsaslanmışdır. Beləliklə, tədqiqat işinin hazırlanmasında, o cümlədən müvafiq ümumiləşdirmələr, təhlillər aparılması və elmi nəticələr çıxarılmasında dilçilikdə tətbiq olunan müxtəlif elmi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, elmi tədqiqatda istifadə edilən metod yalnız tədqiq olunan obyektin bütövlükdə xarakterindən asılı olmayıb, həm də onun tədqiq olunma səviyyəsindən, yəni onun hansı empirik və ya nəzəri müstəvidə aparılması ilə də sıx əlaqədardır. Hazırkı dissertasiya işi isə əsasən nəzəri tədqiqatdan ibarət olduğu halda, o, müəyyən məqamlarda empirik araşdırmaları da əhatə edir. Məhz buna görə də, bu işin hazırlanmasında, bölmələrə müvafiq olaraq, empirik araşdırmanın təsvir, təsnif və ümumiləşdirmə, digər tərəfdən isə nəzəri araşdırmanın analogiya, analiz, sintez, induksiya və deduksiya kimi metodlarından da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işində nəzəri ümumiləşdirmələr apararkən, yeri gəldikcə, ümumi dilçilik və bəzi xüsusi dilçiliklərdə sinonimiya bəhsinə bu və ya digər dərəcədə toxunmuş S.Cəfərov²², A.Babayev²³, A.Axundov²⁴,

²² Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1958.

A.Qurbanov²⁵, H.Həsənov²⁶, A.Bragina²⁷, S.Berejan²⁸, V.Şetinkin²⁹, V.Suxotin³⁰, ibn Cinni³¹, ibn Sida³², ibn Faris³³, əs-Səalibi³⁴, əs-Süyuti³⁵, Rafail Nəhlə³⁶, Sübhi Saleh³⁷, Mahmud Fəhmi Hicazi³⁸, İbrahim Ənis³⁹, Məhəmməd Mübarək⁴⁰, Ramazan Əbdü-t-Təvvab⁴¹, Hakim Malik əz-Ziyadi⁴², Əbdü-l-Vahid Əli Vafı⁴³ və bu kimi başqa dilçilərinin əsərlərindən də istifadə olunmuşdur.

²³ Babayev A.M. Dilçiliyo giriş. Bakı, Maarif, 1992.

²⁴ Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi nəzəriyyəsi və metodları. Bakı, Maarif, 1979.

²⁵ Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1977.

²⁶ Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, Maarif, 1988.

²⁷ Брагина А.А.Синонимы в литературном языке. Москва, Наука, 1986.

²⁸ Бережан С.Г. О критериях синонимичности в лексике.- В сб. Филологические науки, 1967. № 4, с. 47- 55.

²⁹ Щетинкин В.Е. Синонимия или вариантность? - В кн. Синонимия в языке и речи. Новосибирск, АН СССР, 1970, с. 164- 169.

³⁰ Сухотин В.П. Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке. Глагольные словосочетания. Москва, АН СССР, 1960.

³¹ ابن جنّي، أبو الفتح عثمان. الخصائص، بيروت، دار الهدى للطباعة والنشر، ج ٢، ١٩٩٥.

³² ابن سيده. المخصص، في خمسة أجزاء، بيروت، دار إحياء التراث العربي، ج ١، ٢٢٩، ص ١، ج ٢، ٣٢٩، ص ١، ج ٣، ٣٢٩، ص ١، ج ٤، ٣٢٩، ص ١، ج ٥، ٣٤٤، ص.

³³ أحمد بن فارس. الصحاحي في فقه اللغة، القاهرة، مكتبة نهضة مصر، ١٩١٠، ٧١٩ ص.

³⁴ الثعالبي، أبو منصور عبد الملك بن محمد. فقه اللغة وسر العربية، بيروت، دار الجيل، ١٩٩٨، ٦٠١ ص.

³⁵ السيوطي. المزهري في علوم اللغة وأنواعها، الجزء الأول، القاهرة، دار التراث، ٢٠٠٠، ٦٥١ ص.

³⁶ رفائيل نخله اليسوعي. غرائب اللغة العربية، بيروت، المطبعة الكاثوليكية، د.ت.، ٣٢٥ ص.

³⁷ صبحي صالح. دراسات في فقه اللغة، بيروت، دار العلم للملايين، ١٩٦٢، ٤٠٠ ص.

³⁸ محمود فهمي حجازي. علم اللغة العربية، القاهرة، دار الغريب، ١٩٨١، ٣٧٩ ص.

³⁹ إبراهيم أنيس. اللهجات العربية، القاهرة، دار المعارف، ١٩٥٢، ١٥٦ ص.

⁴⁰ مبارك محمد نكي. فقه اللغة وخصائص العربية، بيروت، دار الفكر الحديث، ١٩٦٤، ٣٤٨ ص.

⁴¹ رمضان عبد التواب. فصول في فقه للعربية، القاهرة، مكتبة الخانجي، ١٩٨٧، ٤٥٦ ص.

⁴² الزبيدي حاكم مالك لعبيبي. الترادف في اللغة، بغداد، منشورات وزارة الثقافة والأعلام، ١٩٨٠،

٣٣٤ ص

⁴³ وافي علي عبد الواحد. فقه اللغة، القاهرة، دار نهضة مصر، ١٩٥٠، ٣٠٨ ص.

Tədqiqat işi üçün empirik materialı isə ibn Sida, əs-Səalibi, ər-Rummani, ibn Fəris və s. kimi orta əsr, Rəfail Nəhlə, Məhəmməd Mübarək kimi isə müasir dövr dilçilərinin əsərlərindən toplamışdır.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin həsr olduğu ərəb ədəbi dilində sinonimiya problemi, artıq qeyd olduğu kimi, Azərbaycan ərəbşünaslığında indiyədək ayrıca tədqiqat mövzusu olmamışdır. Bu baxımdan, tədqiqat işinin elmi yeniliyi əsasən, ən qədim dil hadisələrindən biri hesab edilən⁴⁴ sinonimlik hadisəsini tarixi inkişafda tədqiq edərək, ona müasir dilçiliyin əsasları baxımından aydınlıq gətirməkdən ibarətdir.

Məlum olduğu kimi, ərəb dilçilik elmi tarixində leksikologiyanın sinonimlik qədər mübahisə doğuran ikinci bir sözlər məcmusu demək olar ki, yoxdur. Hətta ilk baxışda dilin əsas funksiyalarından biri olan ünsiyyət (kommunikativ) funksiyasını xeyli dərəcədə çətinləşdirən *enantiosemlər* (iki antonim mənə ifadə edən söz) belə sinonimlər qədər mübahisəyə səbəb olmamışdır. Orta əsr ərəb dilçilərinin bir çoxu dildə sinonimlərin mövcudluğunu qəbul etməmiş, canlı dil təcrübəsinin əleyhinə çıxaraq çoxları tərəfindən sinonim hesab edilən sözlər arasında müəyyən mənə fərqləri tapmağa çalışmış və onları ənənəvi söz kateqoriyası kimi rədd etməyə çalışmışlar. Orta əsr dilçilərinin digər bir qrupu isə sinonimlərin dildə mövcudluğunu qəbul etmiş, sinonimlərə mənə və məzmun baxımından qəbul olunan söz kateqoriyaları arasında xüsusi yer ayırmış və onların dildə vətəndaşlıq hüququna malik olduğunu sübuta yetirməyə cəhd göstərmişlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr ərəb dilçiliyində sinonimlərin təyin olunması üçün hamı tərəfindən birmənalı qarşılanan meyarların olmaması, daha doğrusu, bu meyarların işlənilməz hazırlanmaması sinonimiya təzahürünün mövcudluğunun tərəfdarlarının da, əleyhdarlarının da nəzəri müddəalarında hər iki tərəfin eyni dərəcədə haqlı olduqları barədə ziddiyyətli bir fikrə gətirib çıxarmışdır. Bu və ya digər qrupa mənsub olan dilçilərin irəli sürdükləri müddəalarda haqlı olub olmamaları dil materialının təhlilindən daha çox, onların orta əsr ərəb dilçiliyində tutduqları mövqedən və kəsb etdikləri nüfuzlarından asılı olmuşdur.

Məsələ burasındadır ki, müasir ərəb dilçiliyində də sinonimiya probleminə elmi-nəzəri baxımdan az hallarda yanaşılmış və bu söz

⁴⁴ Белкин В.М. Арабская лексикология. Москва, МГУ, 1975, с. 69.

kateqoriyası istiqamətində aparılan araşdırmalar əsasən, ancaq orta əsr dilçiləri arasında mövcud olmuş mübahisələrə münasibət bildirmək səpkisində aparılmışdır. Müasir ərəb dilçilərinin əksəriyyəti orta əsr dilçilərinin müxtəlif nəzər nöqtələrini bir növ bir - birinə uyğunlaşdırmaq mövqeyini tutmuş və necə deyərlər, «barışıq» yolunu seçmişlər.

Hazırkı tədqiqat işinin daha bir elmi yeniliyi də ərəb dilçiliyində sinonimiya probleminin həlli vəziyyətini qərb, eləcə də Azərbaycan və rus dilçiliyindəki mövcud həll vəziyyəti ilə tutuşdurmaq, ərəb dilində sinonim vahidlərinin ayrıca bir söz kateqoriyası kimi qəbul olunması üçün elmi meyarları təyin etmək və onların yaranma yollarını tədqiq etmək kimi də qiymətləndirilə bilər. Məsələ burasındadır ki, istər qərb, istər rus və Azərbaycan, istərsə də ərəb dilçiliyində, o cümlədən onun orta əsrlər və müasir dövründə dilçilər arasında sinonimiya məsələsi ətrafında gedən elmi mübahisələr tam eyniyyət təşkil etməsə də, onlar arasında müəyyən oxşar cəhətlər mövcuddur. Elə bu oxşarlıq baxımından dissertasiya işində nəzəri müddəaların təhlil olunması da, fikrimizcə, mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onun istər orta əsrlərdə, istərsə də müasir dövr ərəb dilçilərinin sinonimiya ətrafındakı fikirlərinin sintezi kimi qiymətləndirilə bilən nəzəri müddəalarının və işin ümumi məzmunundan doğan elmi nəticələrinin tədris prosesində istifadə oluna bilməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Tədqiqat işi həm də ali təhsil ocaqlarının bakalavr və magistr pillələrinin tədris planlarına daxil edilmiş «Ərəb dilçiliyinin tarixi və metodologiyası», «Ərəb dilçiliyinin müasir problemləri» və «Ərəb dilinin leksikologiyası» fənləri üzrə mühazirə mətnlərinin tərtib olunmasında əhəmiyyət kəsb edə bilər. Hazırkı tədqiqat işinin elmi nəticələrindən və empirik materialından istər bu fənlərin nəzəri hissəsini əhatə edən mühazirələrdə, istərsə də praktik məşğələ kimi nəzərdə tutulmuş seminarlarda da istifadə oluna bilər. Eyni zamanda sinonimiyanın müxtəlif aspektlərinə həsr olunan kurs və bakalavr buraxılış işlərinin, eləcə də magistr dissertasiyalarının hazırlanmasında da bu elmi tədqiqat işi bir vəsait kimi faydalı hesab oluna bilər.

Dissertasiya işinin aprobeasiyası. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Ərəb filologiyası kafedrasında müzakirə edilərək müdafiəyə təqdim olunmuşdur. Dissertasiya işinin əsas məzmunu, o cümlədən müəllifin araşdırmalar zamanı apardığı ümumiləşdirmələr, çıxardığı elmi - nəzəri nəticələr, yeniliklər öz əksini dissertasiya ilə əlaqədar nəşr olunmuş on dörd məqalə və tezisdə tapmışdır. Aspirant,

eyni zamanda iştirak etmiş olduğu beş elmi - nəzəri və elmi - praktik konfransda tədqiq olunan mövzunun ayrı - ayrı məsələləri barədə məruzələr etmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsi mövzunun aktuallığının əsaslandırılmasına həsr olunmuşdur. Məsələnin aktuallığı isə əsasən aşağıda göstərilən üç istiqamətlə şərtlənir:

Birinci istiqamət ərəb dilinin tədqiq olunmasının müasir Azərbaycan ərəbşünaslığında qabaqcıl mövqelərdən birinin tutulmasının əsaslandırılması ilə səciyyələnir. Burada son illər ərəb dilinin tədqiq olunması sahəsində həqiqətən fəxr oluna biləcək böyük işlərin görülməsi, Azərbaycan ərəbşünaslığında yeni elmi araşdırmaların geniş vüsət alması və bu sahədə aparılan hər bir yeni tədqiqatın dəyər baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi xarakterizə olunur. Fikrimizcə, hər bir yeni dissertasiya işi mövzusunun aktuallıq kəsb etməsi, bilavasitə onun müstəqil şəkildə tədqiqat obyektinə olmamış bir məsələyə həsr olunması və bugünkü ərəbşünaslığımızda mövcud olan müəyyən boşluğu doldurmağa xidmət etməsi ilə səciyyələnməlidir.

İkinci cəhət – önündə AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor V.M.Məmmədəliyevin dayandığı Azərbaycan ərəbşünaslığının bütün ərəb dünyasında yüksək qiymətləndirilməsinin təsadüfi bir hal olmayıb, onun ərəbşünaslığımızın zəngin bir tarixi irsə və qüvvətli bir ənənəyə söykənməsi ilə xarakterizə olunur. Bu ənənənin davamı baxımından hər hansı bir öyrənilməmiş mövzu xüsusi aktuallıq kəsb edir və ərəbşünaslığımızın inkişafında yeni bir addım kimi qiymətləndirilməlidir.

Üçüncü cəhət - Azərbaycan xalqının çoxdan bəri arzuladığı dövlət müstəqilliyinə qovuşması nəticəsində Azərbaycan respublikasının ərəb ölkələri ilə yaratdığı birbaşa əlaqələr hər bir vətəndaşın olduğu kimi, ərəbşünasların da qarşısında yeni vəzifələr qoyur. Elə bu baxımdan da, son illər ərəbşünaslığımızda ərəb ədəbi dilinin tədqiq olunması məsələsi yenidən geniş vüsət tapmışdır. Dövlətimizin istiqlalıyyət əldə etdikdən sonra bir çox sahələrdə olduğu kimi, ərəb ədəbi dilinin tədqiqi istiqamətində də yeni-yeni elmi araşdırmaların artması buna bariz bir

nümunədir. Bu nöqteyi-nəzərdən də hazırkı dissertasiya işi aktuallıq kəsb edir və yeni araşdırmalar sırasında özünəməxsus bir yer tutur.

Beləliklə, dissertasiya işinin mövzusu istər müasir Azərbaycan ərəbşünaslığında öyrənilməmiş bir sahə, istər ərəbşünaslığımızın malik olduğu güclü tarixi ənənənin davamı, istərsə də müasir ərəbşünaslığımızın qarşısında dayanan yeni vəzifələrin həyata keçirilməsi sahəsində edilən yeni bir cəhd kimi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Bundan başqa, dissertasiyanın «Giriş» hissəsində mövzunun araşdırılma səviyyəsi öyrənilir, işin məqsəd və vəzifələri müəyyən olunur, onun elmi yeniliyi, praktik əhəmiyyəti açıqlanır və dissertasiya işində istifadə edilən metodlar izah olunur və mənbələr göstərilir.

Birinci fəsil «**Ümumi dilçilikdə sinonimiya məsələsinin qoyuluşu**» adlanır və leksikologiyanın bu bölməsinin ümumi dilçilikdə, xüsusilə də Azərbaycan və rus dilçilik elmində araşdırılması məsələsinə həsr olunur.

Fəsilə qrammatik formalarla onların ifadə etdiyi mənalar arasında sıx və çoxtərəfli əlaqədən, fonetik tərkib baxımından eyni olan bir formanın müxtəlif mənalar ifadə etdiyi kimi, müxtəlif fonetik və leksik- qrammatik tərkiblərin də eyni anlayışı fərqli çalarlıqlarla ifadə edən formalar və ya müxtəlif fonetik tərkiblərin tam əks mənalı məfhumları ifadə etməsindən də bəhs olunur.

Dissertasiya işinin bu fəsilində tədqiq olunan əsas müddəalar müvafiq olaraq «**Ümumi dilçilikdə sinonimiya məsələsinin qoyuluşu**», «**Azərbaycan dilçiliyində sinonimiya məsələsinin qoyuluşu və həlli**», «**Çoxmənalılıq nəticəsində əmələ gələn sinonimlər**», «**Sözdüzəltmə nəticəsində əmələ gələn sinonimlər**», «**Ahınma sözlərin hesabına əmələ gələn sinonimlər**», «**Dildə məcazların rolu və onun inkişafı nəticəsində əmələ gələn sinonim vahidlər**», «**Emosional – ekspressiv sözlərdən əmələ gələn sinonimlər**», «**Müxtəlif leksik üslablara aid sözlərdən əmələ gələn sinonimlər**», «**Sinonimlərin ifadə etdikləri mənaya görə tipləri**», «**Sinonim, variant və dublet problemi**», «**Rus dilçiliyində sinonimiya məsələsinin qoyuluşu**» kimi sahə və alt- sahələrində araşdırılmışdır. Araşdırmalar zamanı bu problemin Azərbaycan, türk⁴⁵, alman⁴⁶, rus⁴⁷,

⁴⁵ Rəsulov Ə.A. Müasir türk dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yolları / Yaxın və Orta Şərqi xalqları dillərinin leksikası. Bakı: ADU, 1983, s. 56- 63

⁴⁶ Е.И.Шендельс. Грамматическая синонимия (на базе морфологии глагола в современном немецком языке): АДД. М., 1964, 120 с.

litva⁴⁸, moldova⁴⁹, qazax⁵⁰, türkmən⁵¹, tatar⁵², özbək⁵³, başqırd⁵⁴, qaraqalpaq⁵⁵, qırğız⁵⁶, tacik⁵⁷, fars⁵⁸ və s. kimi dillərdə təzahür formaları, onun adı çəkilən dillərdə təyin olunan meyar və prinsipləri və eləcə də məsələnin hər bir halda təxminən eyni vəzifəyə xidmət edərək ümumi semantik sistemə tərkib hissəsi kimi ekspressiv-kommunikativ məqsədlər üçün istifadə olunduğu nəzərdən keçirilmişdir.

Leksikologiyanın bu bölməsinin Azərbaycan dilçilik elmində araşdırılması səviyyəsinə gəlincə, fəsilə bu problemin müəyyən zaman kəsiyində Azərbaycan dilçilik elminin görkəmli nümayəndələrindən olan A.Tağızadə və X.Qocayev⁵⁹, S.Cəfərov⁶⁰, M.Hüseynzadə⁶¹, N.N.Məmmədov⁶², B.Abdullayev⁶³, A.Qurbanov⁶⁴, A.Ələkbərov⁶⁵,

⁴⁷ Розанова В.В. Синонимия глаголов движения в современном русском языке / Синонимы русского языка и их особенности. Ленинград: Наука, 1972, с. 73-88

⁴⁸ Жуперко К. Синонимия придаточных предложений и причастных, полупричастных, деепричастных оборотов в современном литовском языке: АКД. Вильнюс, 1969, 27 с.

⁴⁹ Корлэтяну Н.Г. О синонимах в современном молдавском языке / ВКР, Вып.1, М.: АН.ССР, с.105- 109

⁵⁰ Болганбаев А. Синонимика имени существительного в современном казахском языке: АКД. Алма- Ата, 1957, 26 с.

⁵¹ Мескутов В. Синонимы в современном туркменском языке: АКД. Ашхабад, 1962, 15 с.

⁵² Ханбикова Ш.С. Синонимы в татарском языке: АКД. Казань, 1962, 27 с.

⁵³ Исамухамедова С. Синонимы в современном узбекском литературном языке: АКД. Ташкент, 1963, 15 с.

⁵⁴ Хасанова Д.М. Разыскания о синонимических рядах существительных и прилагательных в современном башкирском языке: АКД. Л., 1964, 21 с.

⁵⁵ Календеров М. Синонимы в Каракалпакском языке: АКД. Ташкент, Фан, 1970, 26 с.

⁵⁶ Суранчиева И. Синонимы в киргизском языке: АКД. Фрунзе, 1971, 20 с.

⁵⁷ Мухаммадиев М. Синонимы в современном таджикском языке: АКД. Сталинабад, 1960, 28 с.

⁵⁸ Hətəmi N.Z. Sinonimlər haqqında / Yaxın və Orta Şərq xalqları dillərinin leksikası. Bakı: ADU, 1983, s. 3- 8

⁵⁹ Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat. Bakı, 1933

⁶⁰ Cəfərov S.Ö. Muasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1958

⁶¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1954

⁶² Məmmədov N.N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, Maarif, 1971

H.Həsənov⁶⁶, N.Abdullayeva⁶⁷, İ.Məmmədovun⁶⁸ və eləcə də, məsələnin müəyyən tərəflərinin Q.Rzayev⁶⁹, T.Əmirova⁷⁰, S.Vəliyev⁷¹, M.Quliyeva⁷², K.Məmmədova⁷³, N.B.Məmmədov⁷⁴ və s. kimi alimlər tərəfindən işıqlandırılması yaxından izlənməmişdir.

Qeyd edək ki, dilçilik elminin bir qolu olaraq rus dilçiliyində də məsələnin qoyuluşu, onun tədqiqat tarixi, əhatə etdiyi meyar və müddəalar tədqiqat dairəsindən kənar qalmamış və ona müəyyən dərəcədə aydınlıq gətirilmişdir.

Onu da deyək ki, rus dilində ilk sinonimlər lüğətinin hələ Fonfizin tərəfindən XVIII əsrdə (1783) tərtib olunması, bundan başqa, 1812-ci ildə görkəmli rus dilçi alimi P.Kalaydoviçin «Rus dilşünaslığının həvəskarları cəmiyyətinin əsərləri»ndə «Sinonimlər haqqında mülahizələr» və 1818 - ci ildə yenə də həmin müəllifin «Rus dilində sinonimlər lüğətinin tərtib olunma təcrübəsi» adı altında işıq üzü görən məqalələri⁷⁵ və eləcə də, təkcə 1965- 1971- illərdə rus dilində sinonimiya məsələsinə həsr olunmuş 1000-ə yaxın əsərin mövcud

⁶³ Абдуллаев Б.Т. Лексические синонимы современного азербайджанского языка. АҚД, Баку, 1965

⁶⁴ Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985

⁶⁵ Ələkbərov A.Q.Fellərin sinonimliliyi/ Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası, Bakı, Elm, 1985, s.71-94

⁶⁶ Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1988

⁶⁷ Абдуллаева Н.Дж. Синтаксическая синонимия в современном азербайджанском языке /на основе глагольных оборотов и придаточных предложений/. ДД, Баку, 1978

⁶⁸ Мамедов И.Т. Грамматическая синонимия в азербайджанском языке /на основе глагольных форм/. АҚД, Баку, Элм, 1970

⁶⁹ Рзаев Г.Г. Синонимия причастных абсолютных конструкций и компонентов сложных предложений. АҚД, Баку, 1974

⁷⁰ Амирова Т.Г. Заимствование и его роль в развитии и обогащении синонимии. АҚД, Баку, 1975

⁷¹ Велиев С.И. Система работы по синонимике в преподавании азербайджанского языка. АҚД, Баку, 1985

⁷² Quliyeva M.M. Azərbaycan dilində cümləköklü sinonimlər. NDA, Bakı, 1994

⁷³ Мамедова К.А. Фрзеологическая синонимия в современном азербайджанском литературном языке. ҚД, Баку, 1983

⁷⁴ Мəmmədov N.B. Müasir Azərbaycan dilində fellərin leksik sinonimliliyi. Bakı: Maarif, 1991

⁷⁵ Галкина- Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык. Москва, МГУ, 1962

olması⁷⁶ adı çəkilən təzahürün bu dilçilikdə nə dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən xəbər verir.

Fəsilə həmçinin görkəmli rus filoloqlarından A.İ.Uemov⁷⁷, D.N.Şmelyov⁷⁸, A.P.Yevgenyeva⁷⁹, V.A.Qreçko⁸⁰, M.F.Palevskaya⁸¹, S.Q.Berejan⁸², A.A.Braqina⁸³, M.İ.Çeremisina⁸⁴ və bir çox başqa dilçilərin bu problem ilə münasibətdə irəli sürdükləri mülahizələrin və eləcə də, məsələnin ehtiva etdiyi bir sıra problemlər, o cümlədən sinonimlərin tərif, onun mahiyyəti, sinonim sözlərin yaranma yolları, onların təsnifatı, tipləri, funksiyaları və s. kimi məsələlərin tədqiqinə cəhd göstərilmişdir.

Dissertasiyanın «Sinonimiya məsələsinin orta əsr ərəb dilçiliyində qoyuluşu» başlıqlı ikinci fəsilində problemin orta əsr ərəb dilçiliyində təzahürü, onunla bağlı olan ilk qrammatik istilahlardan meydana gəlməsi, onun əhatə etdiyi meyar və prinsiplərin tarixi nəzərdən keçirilmişdir.

Qeyd edək ki, elmdə dildə sinonimlik termininin ilk dəfə kim tərəfindən istifadə edildiyi dəqiq şəkildə göstərilməsə də, bu qrammatik təzahürün hierətin 3-cü əsrinin sonlarından etibarən yarandığı barədə məlumat vardır⁸⁵. Odur ki, bu tarixə nəzər salarkən problemin ərəb dilçilik elmi tarixində yeni olmadığını şahidi oluruq.

Fəsilə bu leksik- qrammatik hadisəyə verilən terminə də kiçik

⁷⁶ Ələkbərov A.Q. Fəllərin sinonimliyi / Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası, Bakı, Elm, 1985, s.72-73

⁷⁷ Уемов А.И. Проблема синонимов и современная логика / Логико-грамматические очерки. Москва, ВШ, 1961, с. 73-88

⁷⁸ Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. Москва, Просвещение, 1964

⁷⁹ Евгеньева А.П. Основные вопросы лексической синонимии / Очерки по синонимике современного русского литературного языка. М-Л, Наука, 1966, с. 4-30

⁸⁰ Гречко В.А. Лексическая синонимика современного русского литературного языка. Саратов: Изд. Саратов. Ун., 1987

⁸¹ Палевская М.Ф. Синонимы в русском языке. Москва: Просвещение, 1964

⁸² Бережан С.Г. О критериях синонимичности в лексике // Филологические науки, 1967, № 4, с.47- 55

⁸³ Брагина А.А. Синонимы в литературном языке. Москва: Наука, 1986

⁸⁴ Черемисина М.И. Синонимия как функциональная эквивалентность языковых знаков / Синонимия в языке и речи. Новосибирск, АН СССР, 1970, с. 14- 31

⁸⁵ لزيادي حاكم مالك. الترف في اللغة، بغداد ، ١٩٨٠، ص. ٣٤

bir aydınlıq gətirilir və hələ vaxtilə Sibəveyhi tərəfindən sinonim sözlərə verilən *اختلاف اللفظين والمعنى واحد* ifadəsi, əl-Əsməinin isə onu *ما اختلفت الفاظه واتفقت معانيه* kimi müəyyənləşdirməsi və bu kimi başqa müddəalara bəslənən münasibət, bu xüsusda mövcud olan oxşar və ziddiyyətli mülahizələr tədqiq olunmuşdur.

Məsələ burasındadır ki, məhz görkəmli orta əsr ərəb dilçisi əl-Əsməinin sinonim sözləri başqa cür müəyyənləşdirməsi və ona verdiyi yeni təriflər bu dilin təəssübkeşlərinin sinonim sözlər toplanmasına böyük təkan verməsi ilə nəticələnmişdir. Məhz bundan sonra dilçilər bir çox təbii varlıqların və insan əməyinin bəhrəsi hesab edilən əşyaların adlarını ifadə edən sinonim vahidləri toplayaraq onları «*كتاب العسل*», «*كتاب الخمر*», «*كتاب الذئب*», «*كتاب الأسد*», «*كتاب السيف*», «*كتاب الخمر*», «*كتاب*» və s. kimi başlıqlar altında elm aləminə təqdim etməyə başlamışlar⁸⁶.

Qeyd edək ki, ərəb dilçilik elmi tarixində fərqli zaman kəsiklərində fərqli tərzdə də adlandırılan eyni və ya yaxın mənalı sözlərin müxtəlif fonetik tərkiblərlə ifadə olunmasına (ilk dəfə Sibəveyhinin *ما اختلفت الفاظه*, sonralar əl-Əsməinin *اختلاف اللفظين* və *اتفقت معانيه* təyinetmələri buna misal ola bilər) Əbu-l Həsən Əli İbn İsa İbn Abdulla ər-Rummani əl-Vərraq və onun «*əl-Əlfaz əl-mutərədifə əl-mutəqaribə-l-məani*» əsəri bir növ yekun vurdu. Ərəb dilçiliyində bu gün də sinonimlik məfhumunu ifadə edən və geniş istifadə olunan *الترادف* istilahını elmə gətirmiş ilk dilçinin məhz ər-Rummaninin olması haqda mənbələrdə kifayət qədər məlumat vardır. Maraqlı burasıdır ki, məhz bu cür təyin olunmadan və ər-Rummaninin sinonimlər lüğətinin işıq üzü görməsindən dərhal sonra ərəb dilçilik elmində ikinci dəfə sinonimlər toplamaq «*hərəkəti*»nin başlandığı iddia olunur. Çoxsaylı sinonimlər təkcə dilçiliklə bağlı kitablarda deyil, hətta fəqih və hüquqşünasların, bəlağət elmi mütəxəssislərinin əsərlərində, eləcə də Sələb, əz-Züccə, əz-Züccə kimi böyük alimlərin tədqiqatlarında, xüsusilə də əl-Qalının «*əl-İməli*» toplusunda cəm olmağa başladı⁸⁷.

Qeyd olunan və bu kimi digər məsələlər adı çəkilən fəslin «*Orta əsr ərəb dilçiliyində sinonimiya anlayışı, sinonim sözlər və onların yaranma yolları*», «*Sinonim sözlərin toplanması və ilk sinonim*

⁸⁶ نفسه، ص. ۳۹

⁸⁷ حسين نصار. المعجم العربي نشاته وتطوره، بغداد، ۱۹۶۶، ص. ۱۴۷

lüğətlərinin meydana gəlməsi», «Sinonim sözlərin yaranma yolları», «İki kök nəzəriyyəsi» kimi başlıqlarla qruplaşdırılmış alt sahələrində daha müfəssəl şəkildə nəzərdən keçirilmiş və görkəmli orta əsr müəlliflərindən olan əl-Qutrub, əl-Mübərrəd, əl-Ənbəri, ibn əs-Sikkit, əl-Əsməi, ibn Faris, ibn Xələveyh, İbn Durüstəveyh, əs-Sələb, əs-Səalibi, ər-Rummani, ibn Cinni, ibn Sidə, Əbu Bəkr Məhəmməd əl-Ənsari, Əbu Hilal əl-Əskəri, Qüdəmə bin Cəfər, ibn Qüteybə, Süyuti, əl-Firuzabadi və s. kimi alimlərin bu mövzu ətrafında yürütdüyü mülahizələr və söylədikləri fikirlər qarşılaşdırılmışdır.

Üçüncü fəsil **«Sinonimiya məsələsinin müasir dövr ərəb dilçiliyində qoyuluşu»** adlanır və burada araşdırılması qarşıya qoyulan məsələlər öz əksini **«Məsələnin müasir dövr ərəb dilçiliyində qoyuluşu və müasir dilçilərin sinonimiya təzahürünə baxışları», «Sinonim sözlərin yaranma yolları», «Ədəbi dilin müxtəlif ləhcə və dialektlərin leksik fondunun hesabına zənginləşməsi», «Substantivləşmiş sifətlərin hesabına yaranmış sinonimlər», «Sözün səs tərkibinin dəyişməsi nəticəsində yaranan sinonimlər», «Sözün mənasının inkişaf etməsi nəticəsində yaranmış sinonimlər», «Ahnma sözlər hesabına yaranmış sinonimlər», «Vahidlərin sinonim kimi qəbul edilməsi üçün təklif olunan şərtlər»** kimi alt-fəsil və paraqraflarda tapır.

Məsələnin müasir ərəb dilçiliyində araşdırılma səviyyəsi, bu leksik-semantic hadisənin dildə təzahürü, onların əmələgəlmə yolları və prinsipləri, sinonimlərin mənə baxımdan tipləri və s. kimi tərəfləri öz əksini plana müvafiq olaraq tapmışdır.

Fəsilə leksikologiya bu bölməsinin və onun əhatə etdiyi problemlərin müasir dövr ərəb dilçiliyində qoyuluşu və müasir dilçilərin bu təzahürə olan baxışları, onun həm leksik, həm də semantic bir məsələ olaraq qeydə alınması, ərəb ədəbi dilində sinonimlərin الترادف

الترادف الوضعي ، غير الوضعي (kontekstual və qeyri-kontekstual)

الترادف الوظيفي ، الترادف الحقيقي (funksional və həqiqi),

الترادف التام ، المجازي (əsl və ya tam və məcazi) meyarları üzrə təsnif

olunması, bu hadisənin əmələ gəlmə üsulları, ümumi mənanın xüsusiləşməsi və əksinə olan qrammatik halların araşdırılması və bu kimi bir sıra leksik-qrammatik təzahürlərin müəyyənləşdirilməsində orta əsr müəlliflərinin olduğu kimi müasir dövr ərəb dilçilərinin də əvəzsiz rolu nəzərdən keçirilir və habelə mövzu ətrafında müasir ərəb dilçilərindən İbrahim Ənis, Məhəmməd Mübarək, Sübhü Saleh, Murad Kamil, Ramazan Əbdü-t-Təvvab, Əli əl- Carim, Hakim Malik əz-

Ziyadi, İbrahim əs-Samərrai, Əbdüləziz əl-Matar, Əli Əbu əl-Məkarim, Fəthullah Saleh əl-Misri, Fəhmi Hicazi, Təmmam Həsən və s. kimi alimlərin nəzəri müddəaları qarşılaşdırılır və təhlil olunur.

Dildə sinonimlərin yaranma yolları, o cümlədən ədəbi dilin müxtəlif ləhcə və dialektlərin leksik fondunun hesabına zənginləşməsi, sözün səs tərkibinin dəyişməsi, sözün mənasının inkişaf etməsi, alınma sözlər, substantivləşmiş sifətlərin hesabına yaranmış sinonim vahidlər kimi müəyyənləşdirilən üsullar da diqqətdən kənar qalmamış və bu fəsilə öz geniş əksini tapmışdır.

Orta əsr dilçilərindən fərqli olaraq, müasir ərəb dilçilərinin sinonim sözlərin yaranma yolları içərisində yer alan sonuncu üsula ikili münasibət bəsləmələri, onların bəzilərinin fikrincə, bütövlükdə substantivləşərək, müstəqil şəkildə əşyanın ayrılıqda müəyyən bir keyfiyyətini yox, tam olaraq özünü ifadə edən sifət leksemlərin **sabit substantivləşmə** qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq isim kimi əşyanın sinonimi tək çıxış edə bilməsi kimi, **müvəqqəti substantivləşmə** anlayışının da mövcud olması və bu vəziyyətdə yalnız əşyanın keyfiyyətini bildiren və isimlərlə təyin münasibətində çıxış edə bilən sifətlərin müstəqil şəkildə sinonim olaraq qəbul olunmaması da bu fəsilə araşdırılan məsələlər içərisində mühüm yerlərdən birini tutur.

Dissertasiya işinin «**Nəticə**» hissəsində tədqiqata yekun vurularaq, bəzi ümumiləşdirmələr aparılır. Bunların arasında, ərəb dilçiliyində sinonimiya probleminin araşdırılması tarixinin təxminən iki mərhələyə bölünməsi, birincinin Sibəveyhidən başlayaraq ərəb dilçiliyinin «tənəzzül dövrü» adlanan əsrin başlanğıcına qədər, yəni XVI yüzilliyin əvvəllərinə qədər yaşayıb yaratmış orta əsr dilçilərinin tədqiqatlarını, ikinci mərhələnin isə müasir ərəb filoloqlarının, yəni XX əsr ərəb dilçilərinin araşdırmalarını əhatə etməsi daha səciyyəvidir.

Tədqiqatın bu hissəsində, həmçinin sinonimiya təzahürünü bir leksik kateqoriya kimi həm qəbul, həm də inkar edən orta əsr və eləcə də, müasir dövr ərəb dilçiləri ayrıca qruplaşdırılmış və onların bu xüsusda yürütdükləri prinsip və müddəaları qarşılaşdırılmışdır. Eyni zamanda, bu məsələnin tədqiqat tarixində müəyyən rol olmuş «furuqlar»ın, o cümlədən də Əbu Hilal əl-Əskəri, Qüdəmə bin Cəfər, İbn Qüteybə və bu kimi digər alimlərin də xidmətləri nəzərdən keçirilmişdir.

Onu da deyək ki, bu hissədə müasir ərəb dilçiləri tərəfindən təklif olunan sinonim sözlər cərgəsinin sonsuz şəkildə artmasının qarşısını almaq, bu vahidlərin məna və məzmun baxımından oxşarlığına müəyyən hüdudların qoyulması məqsədlərinə xidmət edən prinsiplərə – hansı

vahidlərin məhz sinonim kimi adlanmalı olduğunu təyin edən müddəalara da müəyyən şəkildə aydınlıq gətirilmişdir.

Qeyd edək ki, bu bölmədə, tədqiqat zamanı qeydə alınan nəticələr öz əksini ümumiləşdirilmiş on əsas müddədə tapmışdır.

«İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı» bölməsində isə kitabiyat ayrı-ayrı dillər üzrə (Azərbaycan, rus, Qərbi Avropa dilləri və ərəb dili) ardıcıl nömrələmə sırası ilə verilmişdir. Tədqiqat zamanı istifadə olunan İnternet səhifələrinin ünvanları isə siyahının sonunda, əlifba sırası ardıcılığı ilə təqdim olunmuşdur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır.

1. Sinonimlərlə zəngin dil // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2001, №3, s. 53-60
2. Ərəb ədəbi dilində ləksik sinonimiyanın xarakteri // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2002, №2, s. 236-243
3. Ümumi dilçilikdə sinonimiya probleminə dair (I məqalə) // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2002, №3, s. 16-23
4. Ümumi dilçilikdə sinonimiya problemi (II məqalə) // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2002, №4, s. 39-44
5. Ərəb ədəbi dilində sinonimiya yaradıcılığının xüsusi yolları // V.M.Məmmədəliyevin anadan olmasının 60 illik yubileyinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı: BDU, 2002, s. 106-108.
6. Ümumi dilçilikdə sinonimiya problemi (III məqalə) // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2003, №2, s. 88- 94
7. Əl- İbdəl və ərəb ədəbi dilində sinonimiya yaradıcılığında onun rolu // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2003, №3, s. 236-240
8. Ümumi dilçilikdə sinonimlərin təsnifatı poblemləri // Magistrant və gənc tədqiqatçıların Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 85-ci ildönümünə həsr olunmuş II elmi - praktik konfransının materialları. Bakı: Təhsil, 2003, s. 312-316.
9. Sinonimiya Avropa dilçilərinin tədqiqatlarında // Dil və ədəbiyyat. Nəzəri, elmi-metodik jurnal, Bakı, 2003, 2(36), s.19-20

10. Sinonimlər lüğətləri tarixindən // Aspirantların və gənc tədqiqatçıların IX Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: BDU, 2003, s. 169-171
11. Orta əsr ərəb dilçiləri sinonimiya haqqında // Z.Bünyadovun xatirəsinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s. 251-254
12. Əli İbn İsa ər-Rummani sinonimiya haqqında // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2003, №4, s. 248-251
13. Ənənəvi ərəb dilçiliyində sinonimiya problemi // Şərqsünəşliq fakültəsinin yaranmasının 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: BDU, 2003, s. 127-129
14. Müasir ərəb dilçilərindən Ramazan Əbdü-t-Təvvab sinonimiya haqqında // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2004, №1, s. 194-197

Əli İbn İsa

Г.Я. Махмудова
Синонимия в арабском литературном языке
РЕЗЮМЕ

В диссертации исследуется определение критериев синонимов в арабском литературном языке, пути возникновения данного феномена и классификация синонимов по форме и значению.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, приложения и использованной литературы. **Во введении** обосновывается актуальность темы, определяются степень ее изученности, цели и задачи исследования, теоретико-методологическая основа, источниковая база, научная новизна и научно-практическая значимость работы, а также апробация диссертации.

I глава диссертации называется **«Постановка вопроса синонимии в общем языкознании»**. Глава посвящена изучению данного раздела лексикологии азербайджанскими и русскими лингвистами.

II глава диссертации посвящена **постановке вопроса синонимии в арабском языкознании средневековья**. В данной главе рассматриваются критерии и принципы синонимии определенные арабскими лингвистами средневековья, а также возникновение первых соответствующих грамматических терминов и категорий.

В III главе диссертации прослеживаются **степень изученности вопроса синонимии, методов и принципов возникновения, условий использования и смысловых видов синонимов в современном арабском языкознании**.

В заключении диссертационной работы предоставлены десять соответствующих содержанию работы выводов автора. В выводах сопоставлены аргументы различных арабских языковедов, выступавших за и против признания синонимии отдельной лексическо-семантической категорией, также приводится заключение автора о целесообразности определения четких границ между элементами синонимичных рядов.

G.Y.Mahmudova
Synonymy in Arabic literary language
RESUME

The dissertation is a research of the phenomenon of synonymy in the Arabic language for the first time in the history of the oriental studies in Azerbaijan.

The dissertation consists of the introduction, three chapters, the conclusion, the annex and the list of references. **The introduction** substantiates topicality and importance of the subject, analyses the previous studies on the issue and provides overview of the aims and goals of the research, its theoretical-methodological basis, references used, scientific contribution, scientific-practical significance of the research as well as the approbation of the dissertation.

The first chapter is titled «**Statement of the issue of synonymy in general linguistics**». In this chapter, the author elaborates on the previous studies of the subject by Azerbaijani and Russian linguists.

The second chapter covers **the issue of the statement of the problem in the medieval Arab linguistics**. This chapter examines the study the criteria and principles of synonymy by medieval Arab linguists, as well as the emergence of the first relevant grammatical terms and categories.

The third chapter follows **the analysis of the researches of the subject in modern Arab linguistics**, specifically focusing on the study of the methods and principles of the emergence of the synonyms, usage conditions and semantic types of synonyms in Arabic language.

The conclusion consolidates the analysis of the subject by the author in the form of ten separate conclusions. The conclusions presented analyze arguments of different Arab linguists for and against recognition of synonymy as a separate lexico-semantic category and present the view of the author on expediency of determination of clear borders between different elements of the synonymy ranks.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ РУКОПИСЕЙ им. М.ФИЗУЛИ**

на правах рукописи

МАХМУДОВА ГЮЛЬНУР ЯКУБ КЫЗЫ

СИНОНИМИЯ В АРАБСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

10.02.12 – Семитские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук**

БАКУ - 2005